

ВСТУП

1. Нарцис звільнений

Джон Вільям Вотергауз, Нарцис та Ехо, 1903 р.

Нарциси квітнуть навесні. Це дивовижні квіти, що, здається, можуть рости будь-де. Їхні жовто-білі, схожі на сурми, суцвіття пробиваються з-під землі в садах, на узбіччях доріг, у лісах і полях. Десь у березні маленькі букетики починають з'являтися в супермаркетах. Разом із шоколадними зайцями та пасками вони стають провісниками Великодня.

Деякі називають їх весняними ліліями, але саме в науковій назві цієї складної квітки криється глибокий сенс. За припущеннями, нарцис, *Narcissus*, отримав свою назву на честь мисливця з грецької міфології. У класичній версії цього міфу, описаній римським поетом Овідієм у «Метаморфозах», Нарцис був самотнім мисливцем. Якось, блукаючи в лісі, він несподівано

опиняється на березі ставка, слідуючи за німфою Ехо, — та зачарована його красою, але не має власного голосу, щоб спокусити його. Женучись за дивним окликом, що частково перегукується з його голосом, Нарцис натрапляє на власне відображення. Але, побачивши себе вперше і в такий спосіб нарешті пізнавши себе, він потрапляє в пастку нездорового циклу зворотного зв'язку між власним «я» та його віддзеркаленням.

Попри те що Нарциса полонить власне відображення, він усе ще може розмірковувати про своє нове нерадісне становище. Хай яким прекрасним сам собі здається, його все ж бентежить усвідомлення, що він не може відірвати очей від власного образу. Не маючи змоги звільнитися від мани, він роздирає себе на шматки. (В інших версіях легенди він настільки задивляється у своє відображення, що падає в ставок і потопляє.) Після його смерті весняні німфи оплакують Нарциса і складають вогнище, на якому збираються спалити останки. Але коли хочуть забрати тіло з берега, виявляють, що воно зникло. «Тіла ж ніде не знайшли, натомість — шафранної барви // Квітку, в якій довкіл пелюстки, мов сніжинки, біліли».¹ На тому місці проростає нарцис.

І це не випадково. Ця квітка вже тоді була добре відома, і, найімовірніше, саме чоловіка назвали на її честь, а не навпаки. Справді, мисливець, вочевидь, є уособленням тих культурних асоціацій, які пов'язані з квіткою, так само як Ехо є уособленням однойменного явища.

Ці культурні асоціації, безперечно, пов'язані із широким медичним застосуванням квітки. Приблизно в один час із Овідієм — у I столітті нашої ери — римський філософ і натураліст Пліній Старший одним із перших ужив на письмі відому нині латинську назву рослини, згадуючи у своїй вичерпній

«Природничій історії» її і лікувальні, й отруйні властивості. А проте питання, що первинне — квітка чи міф, — здається, стояло вже й за часів Плінія. По-перше, він попереджає читача, що квітка отруйна — коли її проковтнути, вона «шкодить шлунку... і викликає ниючий сильний біль у голові», — а тоді додає, що, мабуть, саме тому нарцис «отримав свою назву, від "narce", а не від імені юнака Нарциса, згаданого в байці».²

Слово «*narce*» лишається у вжитку й сьогодні, перетворившись на корінь «нарко-» — як-от у слові *наркотичний*, — спільний для багатьох індоевропейських мов. Нарциса, безперечно, можна назвати людиною, яка сп'яніла від власної краси, але в давнину «*narce*» передусім означало почуття заціпеніння та млявості, тож квітка вважалася своєрідним заспокійливим засобом, якому приписували відчуття втоми та сонливості. Це розуміння спостерігаємо й у наші часи. Наприклад, «нарколепсія» буквально означає «напад заціпеніння» — це назва хронічного захворювання мозку, якому властиві надмірна денна сонливість і раптова втрата свідомості. В цьому може критися пояснення: можливо, на якомусь етапі історію було переписано й насильницьке самогубство Нарциса перетворилося на більш мирний і бляклий кінець, у якому фатально переплітаються зваба та згуба.

Попри те що нарцис відомий своєю токсичністю, Пліній усе ж згадує його як «дуже корисну» квітку.³ Він зазначає, що коли його подрібнити й змішати з олією, така мазь дуже ефективна для лікування опіків і розтягнень, а також синців, обморожень і болю у вухах. Хоча від нього може нудити, це можна повернути на користь, коли «потрібно пришвидшити виведення чужорідних речовин з організму».⁴ (Цікаво, чи це саме стосується его?) Автор додає, що рослина також «корисна при

пухлинах» — про цей спосіб використання зазначає й Гіппократ у своїх працях.⁵ Справді, у Гіппократа згадується нанесення олії з нарциса на маткове кільце як рекомендоване лікування, зокрема, пухлин матки, внаслідок чого в наші дні деякі жіночі благодійні організації, що борються проти онкозахворвань, звертаються до цієї квітки як до символу надії.⁶

Крім пухлин і розладів сну, нарциси, хай як дивно, асоціюються ще й зі смертю. Стародавні єгиптяни вважали нарцис надгробною квіткою, яку вирощували на місцях поховання, і навіть сьогодні його можна побачити на багатьох кладовищах по всьому світу. Але водночас це символ життя, народження та воскресіння. Не слід забувати про його символічний зв'язок із Великоднем у християнських країнах, причому у святі воскресіння Ісуса зберігається язичницьке відлуння нового циклу справ, прив'язаного до настання чергового сезону. В Ірані квітка також тісно пов'язана зі святкуванням Навруза, місцевого Нового року, що припадає на весняне рівнодення. Скидається на те, що нарцис можна назвати символом протиріччя, а втім, він радше несе в собі ідею трансформації. За смертю настає відродження. Кінець зими змінюється новою весною. Нарцис як багаторічна рослина також повертається з року в рік. Це одна з перших квіток, що з'являється після глибокого зимового сну, тож її понурий вигляд легко надається до порівняння зі млявим створінням, що прокинулося від тривалої сплячки.

Попри все це, згадки про Нарциса в наші дні переважно зводяться до одного: «нарцисизм». Фатальна зустріч мисливця з власним відображенням стає центральним гріхом або ж патологічною напастю в епоху психоаналізу. Термін «нарцисизм», уперше введений німецьким психіатром Паулем Некке в 1899 році, на той час уживали для позначення «збоченого

стану» автоеротизму, що виражається в широкому спектрі сексуальної поведінки (переважно нешкідливої), включно з гомосексуальністю й мастурбацією. (Пізніше Некке змінив свою позицію, прямо стверджуючи, що гомосексуальність, зокрема, є природним явищем, а не психічним захворюванням, а втім, така позиція значно випереджала загальну думку з цього питання.)

Популярнішим є трактування цього терміна Зигмундом Фройдом, згідно з яким за нарцисизмом криється дещо значно більше, хоча «батько психоаналізу» й підтвердив попередні клінічні спостереження Некке щодо сексуального «відхилення». У своїх тематичних дослідженнях Фройд дійшов висновку, що для звичайного «нарциса» самоодержимість не завжди пов'язана з марнославством, а здебільшого викликана тривожністю. Фройд зауважував, що деякі риси, описані в дослідженнях Некке стосовно цієї патології, характерні для багатьох психічних розладів.

Отже, Фройд першим припустив, що нарцисизм полягає не винятково в самолюбванні, а є ще й ознакою турботи про себе, тож, відповідно, і продуктом сильного болю, бо людина, що відчуває біль, часто «відмовляється від свого інтересу до явищ зовнішнього світу, адже ті не мають жодного стосунку до її страждань».⁷ Усупереч попереднім дослідженням Некке, Фройд скористався нагодою не патологізувати морально «девіантну» поведінку, а визнати очевидне. Посилаючись на надзвичайно місткий жартівливий куплет поета Вільгельма Буша, який писав про зубний біль, Фройд визначає свій ширший погляд на «нарциса» так:

*Уся душа його лежить
У дірці зуба, що болить.*

Хоча він не відкидає попередньої думки Некке, що нарцисизм є відхиленням від природи — через яке наші сексуальні інстинкти й інстинкти самозбереження виявляються заблокованими всередині его, замість належного задоволення за допомогою зовнішніх суб'єктів чи об'єктів, — Фройд усе ж визнає, що ця патологія може з'являтися внаслідок травми, а не безпосередньо визначати людину через низку певних особистісних рис, які не вдалося відкоригувати.⁸ На підставі цього він визначає нарцисизм центральним складником багатьох психічних захворювань, від нервової анорексії та іпохондрії до всеохопного стану *dementia praecox* (що нині відомий як шизофренія).

Відтоді в психоаналітичних колах і досі зберігається таке розуміння нарцисизму. Завдяки численним подальшим дослідженням і терапевтичним розробкам наше розуміння нарцисизму ще більше ускладнилося, тож сьогодні ми знаємо, що цей стан дуже важко піддається лікуванню. Наприклад, у своєму засадничому дослідженні щодо лікування «нарцисичних розладів особистості» (НРО) 1971 року Гайнц Кохут намагається розробити систематичну терапевтичну програму для лікування нарцисизму як стану, що загалом стійкий до поширених психотерапевтичних методів. Попри те що оцінка Кохута видається клінічно обґрунтованішою, його дослідження підтверджує, що базове фрейдистське визначення нарцисизму залишається незмінним. Як пояснює Кохут, НРО часто є «результатом неспроможності психіки регулювати самооцінку та підтримувати її функціонування на нормальному рівні».⁹ Він також особливо наголошує на тому факті, що нарцисизм керує цілою гамою емоційних станів людини, «від тривожної манії величч та збудження, з одного боку, до легкого збентеження чи сором'язливості — або навіть сильного сорому, — іпохондрії та депресії, з іншого».¹⁰

Хотілося б очікувати (чи принаймні сподіватися), що таке розуміння нарцисизму сприятиме появі в наші часи певного рівня співчутливого усвідомлення. До людей слід застосовувати презумпцію невинуватості, як і у випадку з усіма тими, хто страждає на психічну хворобу, хоч їм не завжди вдається дотримуватися норм «адекватної» чи «прийнятної», в нашому ідеальному розумінні, соціальної поведінки. На жаль, з огляду на вжиток цього популярного терміна, здається, що такої обізнаності в нас немає. Всупереч статусу нарцисизму в терапевтичних колах як складного й суперечливого діагнозу, популярна культура сприймає це явище як таку собі форму соціопатії, пов'язуючи його стереотипні прояви егоцентризму з явним нехтуванням інтересів інших.

Насамперед нарцисична особистість — принаймні в розумінні масової культури — надмірно зациклена на марнославстві чи писі, особливо щодо зовнішності, або ж характеризується проявами манії величч щодо власного соціального статусу. В епоху соціальних мереж такий розлад видається ще поширенішим. Самозакохані нарциси схильні публікувати надто багато постів в інтернеті або надміру «шерити» подробиці свого побуту, а проте всі ми грішимо таким нарцисизмом, вважаючи, що деталі нашого життя заслуговують стільки уваги з боку інших. (Ті, хто утримується від соціальних мереж, абсолютно не є винятком, бо хтось навіть офлайн-життя сприймає як перетворення на таємницю й спробу поставити себе над примітивною масою — і в цьому може проявлятися надмірна турбота про власний імідж шляхом його приховування.)

Подібно до квітки, від якої отримала свою назву, ця «хвороба» сьогодні зробилася повсюдною, вона піднімає свою обважнілу голову в поверхових статтях і розвідках про наше цивілізаційне